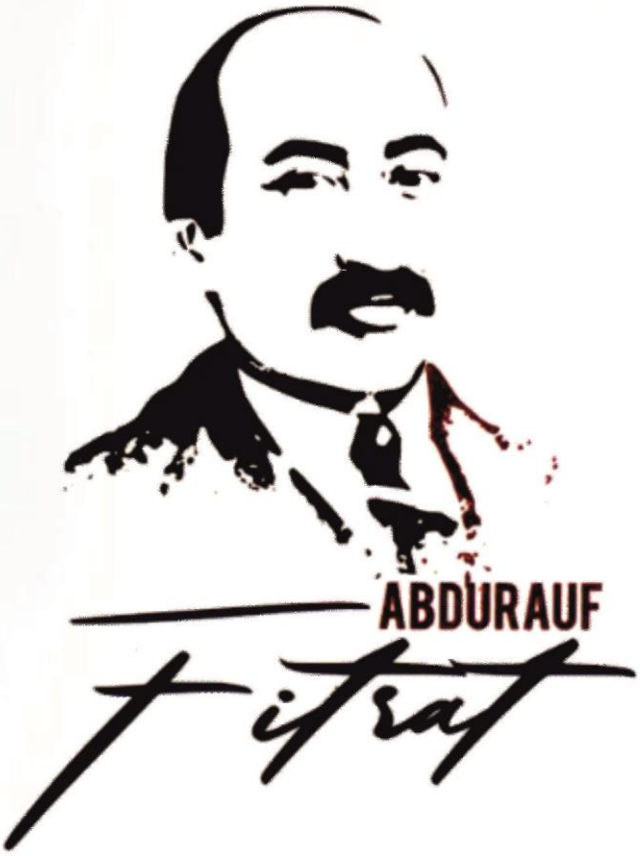
O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI MIRZO ULUG‘BEK NOMIDAGI O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI

PROFESSOR ABDURAUF FITRATNING ADABIY-ILMIY VA IJTIMOIY-SIYOSIY FAOLIYATI JAHON JADIDSHUNOSLARI TALQINIDA

INTERPRETATIONS OF PROFESSOR ABDURAUF FITRAT’S SCIENTIFIC, LITERARY, AND SOCIO-POLITICAL LEGACY BY INTERNATIONAL SCHOLARS OF JADIDISM

XALQARO ILMIY ANJUMAN

TOSHKENT – O‘ZMU

2026, 15-may

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

MIRZO ULUG‘BEK NOMIDAGI
O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI

MICHIGAN DAVLAT UNIVERSITETI (AQSH)

ANQARA DAVLAT UNIVERSITETI (TURKIYA)

OZARBOYJON MILLIY ILMLAR AKADEMIYASI
NIZOMIY NOMIDAGI ADABIYOT INSTITUTI

O‘ZBEKISTON YOZUVCHILAR UYUSHMASI

RESPUBLIKA MA’NAVIYAT VA MA’RIFAT MARKAZI

PROFESSOR ABDURAUF FITRATNING ADABIY-ILMIY VA IJTIMOIY-SIYOSIY FAOLIYATI JAHON JADIDSHUNOSLARI TALQINIDA

НАУЧНО-ЛИТЕРАТУРНАЯ И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОФЕССОРА АБДУРАУФА ФИТРАТА В ИСТОЛКОВАНИИ ДЖАДИДОВЕДОВ МИРА

INTERPRETATIONS OF PROFESSOR ABDURAUF FITRAT’S SCIENTIFIC, LITERARY, AND SOCIO-POLITICAL LEGACY BY INTERNATIONAL SCHOLARS OF JADIDISM

XALQARI ILMIY ANJUMAN MATERIALLARI

TOSHKENT – O‘ZMU

2026, 15-may

UO‘K: 821.512.133.1
KBK 82.3(5O‘)

“**Professor Abdurauf Fitratning adabiy-ilmiy va ijtimoiy-siyosiy faoliyati jahon jadidshunoslari talqinida**” mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy anjuman Materiallari. – Toshkent: MUMTOZ SO‘Z, 2026. – 490 b.

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universitetida o‘tkazilgan “Professor Abdurauf Fitratning adabiy-ilmiy va ijtimoiy-siyosiy faoliyati jahon jadidshunoslari talqinida” mavzusidagi ulug‘ olim tavalludining 140 yilligiga bag‘ishlangan xalqaro ilmiy-nazariy anjuman Materiallari olti bo‘limdan iborat bo‘lib, uning har bir bo‘limida Abdurauf Fitrat ijodi va faoliyatining mufyyan qirrasi o‘z aksini topgan. 70 dan ortiq maqolalarni o‘z tarkibiga olgan mazkur to‘plam professor-o‘qituvchilar, mutaxassis va tadqiqotchilar, doktorant va izlanuvchilarga mo‘ljallangan.

Mas’ul muharrirlar:
Hamidulla BOLTABOYEV – filologiya fanlari doktori, professor;
Minhojiddin HOJIMATOV – filologiya fanlari doktori

To‘plab, nashrga tayyorlovchilar:
D.Qozoqboyeva, H.Boltaboyeva, H.Mahkamova

Taqrizchilar:
Temur XO‘JA O‘G‘Li – filologiya fanlari doktori, professor;
Ilhom G‘ANIYEV – filologiya fanlari doktori, professor

Mazkur Materiallar O‘zMU Ilmiy-texnikaviy kengashining 2026-yil 30-apreldagi majlisida nashrga tavsiya etilgan (4-sonli bayonnoma)

ISBN 978-9943-6085-5

© O‘zbekiston milliy universiteti, 2026
© MUMTOZ SO‘Z, 2026

MUNDARIJA

YALPI MAJLIS

MIRZO ULUG‘BEK NOMIDAGI O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI REKTORI I.U.MADJIDOVNING KIRISH SO‘ZI.....7
***Prof. Dr. Yusuf AVJI*. Fitrat’in sosyal hayati ve siyasi görüşleri**.....9
***Dr. Minhojiddin HOJIMATOV*. Abdurauf Fitrat ijodiida milliy o‘zlik tuyg‘usining badiiy in’ikosi**.....18
***Prof. Dr. Mehman HASANLİ*. Əbdürrauf Fitrətin dramaturgiyasinda istiqlal və milli kimlik problem**.....22
***Prof. Dr. Seyfettin ERŞAHIN*. Abdurauf Fitrat’in “Türk-rus ittifaki” teklifi**.....30
***Prof. Dr. Yashar QOSIM*. Yangi O‘zbek shye’riyatida shaxsga sig‘inish davri fojialarining in’ikosi**.....51
***Prof. Dr. Tanju SEYHAN*. Abdurrauf Fitrat’in Dil ve Çağatayca Terimi Üzerine Düşünceleri, Kadîmki Eserlerle Ilgili Bazi Çalişmalari**.....59
***Prof. Dr. Sulayman DOĞAN*. Abdurauf Fitrat’in Islam Tarihi ve Müslüman Ailesi üzerine değerlendirme**.....81
***Prof. Dr. Ilhom G‘ANIYEV*. Uilyam Shekspir va Abdurauf Fitrat dramalarida intertekstuallik**.....92
***Prof. Dr. Nurboy JABBOROV*. Fitrat ijodida ma’rifat va jaholat talqini**.....98
***Dr. Bahrom IRZAYEV*. Buxoro amirligida “Sho‘ro inqilobi” yoxud “Yosh buxorolilar” faoliyati haqida yangi materiallar**.....103
***Prof. Dr. Ulug‘bek HAMDAMOV*. Fitrat – jadidchilik harakatining ulkan namoyandasi**.....109
***Dr. Yasin YAYLA*. Abdürrauf Fitrat’in Türk Dili ve Eğitimine Katkilari**.....120
***Prof. Dr. Женисбек ДУЙШЕЕВ*. Абдурауф Фитрат – историк Турана**.....126

1-sho’ba. JADIDCHILIKNING UMUMIY MASALALARI VA FITRATNING SIYOSIY FAOLIYATI

***Prof. Dr. Makhliyo UMAROVA*. Abdurauf Fitrat: in the Heart of East-West Intellectual Discourse**.....129
***Prof. Dr. Dilshod KOMOLOV*. Jadidchilik harakati va Turkistonda odil sudlov institutlarini shakllantirish masalalari**.....134
***Dots. Dr. Farrux TEMIROV*. Sadriddin Ayniy – alloma Fitrat haqida**.....137
***Dots. Dr. Ulug‘murod AMONOV*. Abdurauf Fitratning Buxoro shashmaqomini yozib olinishidagi xizmati**.....143
***Dots. Dr. Nigina SULTONOVA*. Buxoro adabiyot tarixi muzeyi ko‘rgazmasida jadidlar merosi: Abdurauf Fitrat faoliyati talqini**.....147
***Dots. Dr. Sherxon QORAYEV*. Abdurauf Fitrat asarlarida shayboniy Ubaydullaxon ijodi va jahriy zikr majlislari talqini**.....153
***Dr. Mashhuraxon DARMONOVA*. Abdurauf Fitratga doir manbalar tavsifi**.....158
***Gulnoz MUROTOVA*. Fitrat faoliyatining Markaziy Osiyo tarixshunosligidagi o‘rni: manbashunoslik, tarixiy tafakkur va milliy tarix konsepsiyasi**.....163

Marvar SHARAFUTDINOVA. **Джадид, просветитель и выдающийся филолог**.....172
Anvar TOSHBOYEV. **Jadidchilikning umumiy masalalari va Fitratning siyosiy faoliyati**.....178
S.AHMADOV, A.AHMADOV. **"Yosh buxorolilar"ning siyosiy faoliyati va Fitratning ishtiroki**.....182

2-sho‘ba. FITRAT BADIIY IJODI VA UNING TALQINI MASALALARI

Prof. Dr. Abdulla ULUG‘OV. **Alloma Abdurauf Fitrat**.....185
Prof. Dr. Mavluda ERGASHEVA. **Abdurauf Fitrat asarlarida vatanparvarlik va mustaqillik g‘oyalari talqini**.....191
Dots. Dr. Xurshida JALILOVA. **Abdurauf Fitratning "Hind sayyohi bayonoti" sayohat tipidagi asar sifatida**.....196
Dots. Dr. Dilrabo QOZOQBOYEVA. **Fitratning forscha tarkibbandi mumtoz janrlar kontekstida**.....208
Dots. Dr. Manzura JO‘RAYEVA. **Abdurauf Fitrat ijodida safarnoma janri va uning taraqqiyoti**.....216
Dr. Xurshida BAROTOVA. **Fitratning "Munozara" va "Hind sayyohi bayonoti" asarida kasb-hunar va hunarmandchilikka munosabat**.....220
Dots. Dr. Dilafro‘z JABBOROVA. **Fitrat dramalari poetikasi: Ilhom G‘aniyev tadqiqotlari talqinida**.....228
Dr. Maftuna SHOMURODOVA. **Jadid adabiyoti taraqqiyotida Ayniy va Fitrat o‘rni**...233
Dildora SAIDOVA. **Fitrat va Cho‘lpon ijodida lirik qahramon timsolining uyg‘unligi**.238
Munisa G‘ULOMOVA. **Fitratning imloshunos shogirdi – Xolid Saidning tarjima maktabi**.....243
Mushdariy TOJIYEVA. **Fitrat dramalarida tarixiylik konsepsiyasi**.....250
Sadoqat NORMAXMATOVA. **Abdurauf Fitratning "Qiyomat" hikoyasida intertekstuallik unsurlari**.....254
Hayotxon YAVKACHEVA. **Abdurauf Fitratning ilk ijodida jadidchilik g‘oyalari**.....259
Shahodat O‘SAROVA. **Abdurauf Fitratning "Qiyomat" hikoyasi talqini**.....263
Zulfiya YO‘LDOSHOVA. **Abdurauf Fitrat hayoti va faoliyatining ilmiy va badiiy ijodi bilan uyg‘unligi**.....267

3-sho'ba. JADID PUBLITSISTIKASI VA FITRATNING MA'RIFATCHILIK FAOLIYATI

Dots. Dr. Shahlo HOJIYEVA. **Fitrat va ma'rifatchilik g‘oyalari**.....272
Dots. Dr. Hamza JO‘RAYEV. **Turkistonda milliy ta'lim omili (Abdurauf Fitrat misolida) milliy uyg‘onish bosqichlari**.....276
Dots. Dr. Azimjon DAVRONOV. **Abdurauf Fitrat – siyosiy publitsist**.....281
Dots. Dr. Nilufar MO‘MINOVA. **Abdurauf Fitrat va Abdurahmon Sadiy qo‘llanmalarida adabiyot nazariyasi masalalari**.....287
Dots. Dr. Gulrux JO‘RABOYEVA. **Abdurauf Fitrat publisistikasida til masalalari**.....292

Xolboy ABDURAHMONOV. **Ahmad Donish va Fitrat qarashlarida milliy uyg‘onish bosqichlari**.....300
Ilxomjon ABDULLAYEV. **XX asr boshlarida namanganda jadid matbaachiligi va matbuot**.....303
Dr. Hulkar MAHKAMOVA. **Mehmet Akif Erso‘y va Abdurauf Fitrat asarlarida ma’rifatga najot yo‘li sifatida qaralishi**.....309
Shavkatjon VOSITOV. **Fitrat ijodida milliy taraqqiyot va ma’rifat masalalari**.....319
Shamsiyo BOLTABOYEVA. **Abdurauf Fitrat publitsist va “Hurriyat” gazetasining muharriri**.....325
Shoxijahon URUNOV. **Jadidchilik davridagi “Usuli jadid” ta’lim tizimi va Abdurauf Fitrat pedagogik merosining bugungi raqamli ta’limdagi dolzarbligi**.....335
Shahinabonu RASULOVA. **Fitratning oila borasidagi qarashi va milliy taraqqiyot masalasi**.....342

4-sho‘ba. FITRATNING ADABIYOTSHUNOSLIK MEROSI VA JADID TANQIDCHILIGI

Prof. Dr. Nodira AFOQOVA. **Abdurauf Fitrat she’r vaznlari xususida**.....348
Prof. Dr. Shoira Axmedova. **Abdurauf Fitrat va adabiy tanqid janrlari**.....356
Prof. Dr. Nodirxon HASANOV, Xayriniso ULUG‘NAZAROVA. **“Hibat ul-haqoyiq” bilan “Devoni hikmat” orasidagi mavzu mushtarakliklari**.....364
Prof. Dr. Orzigul HAMROYEVA. **Fitrat – aruzshunos**.....372
Hilola BOLTABOYEVA. **Abdurauf Fitratning tahlil an’analari Erkin Vohidov ijodida (Alisher Navoiy g‘azallari talqinlari misolida)**.....378
Nodir G‘AFUROV. **O‘zbek tasavvuf adabiyoti Fitrat talqinida**.....382
Dildora INOG‘OMOVA. **Fitrat – xamsashunos**.....388
Xurshida YULDASHEVA. **Abu Ali ibn Sino va Fitratning adabiyotshunoslikka oid qarashlari**.....392
Ozodbek RAVSHANOV. **Fitrat va mashrabshunoslik**.....395
Marjona JO‘RAQULOVA. **A.Fitratning “Adabiyot qoidalari” va M.Shayxzodaning “Adabiyot nazariyasi” qo‘llanmalarining tavsifiy tahlili**.....400
Fazliddin UTAGANOV. **Professor Abdurauf Fitrat – “Devonu lug‘ati-t-turk”ning ilk tadqiqotchisi**.....408
Dildora HUSANOVA. **Ruboiy vazni xususida Abdurauf Fitrat qarashlari (“Aruz haqida” risolasi)**.....412
Diyorbek NORMURODOV. **Abdurauf Fitratning ijtimoiy adolat va davlat boshqaruvi haqidagi qarashlari**.....419
Sanobar SULTONOVA. **Fitratning hikoya janriga oid qarashlari va zamonaviy o‘zbek hikoyachiligi**.....424

5-sho‘ba. FITRAT ADABIY MEROSINING JAHON KONTEKSTIDA O‘RGANILISHI VA TILSHUNOSLIK MASALALARI

Prof. Dr. Muqaddas TOJIBOYEVA. **Abdurauf Fitratning adabiyotshunoslik faoliyati va uning xalqaro miqyosda o‘rganilishi**.....429

Dots. Dr. Qahramonjon ISMOILOV. **Abdurauf Fitrat and sufi Literature**.....434
Доц. Др. Жамила БУРАНОВА. **Традиции интеллектуальной прозы в Узбекистане: от просветительских идей Фитрата к неомифологизму Хуршида Дустмухаммада**.....438
Dots. Dr. G‘iyosiddin USMONOV. **Abdurauf Fitrat ijodi: fitratshunoslikning shakllanishi hamda taraqqiyoti**.....443
Dots. Dr. Gulrux JO‘RABOYEVA. **Abdurauf Fitrat publitsistikasida til masalalari tahliliga doir**.....448
Sabogul SUYUNOVA. **Munavvar qori va Fitratning tilshunoslikka doir qarashlari**.....451
Dilnoza SA’DULLAYEVA. **Edvard Alvort tadqiqotlarida fitrat siymosi**.....459
Dinora MIROBIDOVA. **Abdurauf Fitratning adabiy va ilmiy-publitsistik merosi dunyo tadqiqotchilar nigohida**.....464
Dots. Dr. Feruza SHOIMOVA. **Fitrat risolalarining kognitiv metaforalari: «uyqu», «kasallik», «zulmat» konseptual sxemalari va ularning jadid badiiy matnlarida transformatsiyasi**.....469
Fotima SAFAROVA. **Fitrat ma’rifiy risolalarida dialogik nutq strategiyasi: persuaziv diskursning jadid dramaturgiyasi shakllanishidagi prototip funksiyasi**.....477
Umida G‘AFUROVA. **Abdurauf Fitrat qarashla tilning ijtimoiy va tizimli mohiyati**....485

YALPI MAJLIS

MIRZO ULUG‘BEK NOMIDAGI O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI REKTORI I.U.MADJIDOVNING KIRISH SO‘ZI

Assalomu alaykum, hurmatli Xalqaro ilmiy anjuman qatnashchilari! Muhtaram xorijlik olimlar, O‘zbekiston Milliy universitetiga xush kelibsiz!

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024 yil 30 maydagi PQ-201-son “Jadidlar merosi davlat muzeyini tashkil etish to‘g‘risida”gi 2024 yil 19 iyuldagi PQ-270-son “Siyosiy qatag‘on qurboni bo‘lgan yurtdoshlarimiz hayoti va faoliyatini o‘rganish, targ‘ib etish hamda ularning xotirasini abadiylashtirish borasidagi ishlarni kengaytirish to‘g‘risida”gi Qarorlarida belgilangan vazifalarni amalga oshirish, jumladan, jadid ma’rifatparvar adibi professor Fitratning ilmiy-adabiy va ijtimoiy-siyosiy faoliyatini o‘rganish, uni jahon ma’rifatparvarlari qatorida targ‘ib etish va tavalludining 140 yilligini munosib nishonlash bugungi «Professor Abdurauf Fitratning adabiy-ilmiy va ijtimoiy-siyosiy faoliyati jahon jadidshunoslari talqinida» mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy anjuman o‘tkazilmoqda.

O‘zbek filologiyasi, tarixshunoslik, falsafa, musiqa, turkiy xalqlar madaniyati kabi o‘nlab sohalar boroki, ularning bugungi taraqqiyot darajasini professor Abdurauf Fitrat faoliyatisiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Bugungu kunda e’tirof etilayotganidek, №-Renessansning poydevorini iqo‘ygan jadidlar qatorida, ularning yetuk vakili sifatida Fitrat ham bor bo‘lib, “Yosh buxoroliklar” partiyasining tuzilishida ishtirok etgan, Buxoro xalq jumhuriyatida Tashqi Ishlar vaziri, Ma’rif vaziri vazifalarini bajargan. O‘zbekiston Milliy universiteti ochilgan kundanoq universitetimizning Adabiyot va falsafa fakultetini boshqargan edi.

Abdurauf Fitrat talabalik paytidayoq o‘z she’riy ijodi bilan adabiy jamoatchilik e’tiborini qozongan, nomi tazkiralarga kirgan edi. “Sayha” to‘plamidagi forscha she’rlari, “O‘zbek yosh shoirlari: Fitrat” kitoblari she’riyat ixlosmandlarining qalbidan o‘rinolgan edi. Nasr bilan muvaffaqiyatli shug‘allangan adibning “Munozara”, “Hind sayyohi bayonoti”, “Qiyomat” kabi qissa va hikoyalari dunyo adabiyotidan o‘rin olgan. O‘zbek dramaturgiyasining shakllanishi va taraqqiyoti Fitratning qutlug‘ nomi bilan bog‘langan holda birinchi o‘zbek tragediyasi bo‘lmish “Ablufayzxon” ham adib qalamiga mansubdir.

1923-1924-yillardagi Moskva Davlat universitetining Sharq tillari) hozirgi Osiyo va Afrika instituti)da dars berishi natijasida O‘zbekistonda birinchi bo‘lib, professor unvoniga sazovor bo‘lgan. O‘zbek adabiyotshunosligining shakllanishi

uchun asos bo‘lgan nazariy darsliklar “Adabiyot qoidalari”, “Aruz haqida” kitoblarini yozgan, o‘zbek adabiyoti tarixini ilmiy tizimga solgan va “O‘zbek adabiyoti namunalari” kabi ilk to‘plamlar tuzgan olim ham Abdurauf Fitrat edi. Ahmad Yassaviy, Alisher Navoiy, Bobur va Mashrab kabi ulug‘ shoirlar haqida ham ilmda birinchi tadqiqotlar Abdurauf Fitratga tegishli.

“Amir Olimxonning hukmronlik davri”, “Muxtasar islom tarixi”, “O‘zbek klassik musiqasi va uning tarixi”, “Sharqda shaxmat” kabi asarlari bilan tariximizning eng murakkab davrlarini yoritgan, musiqa va teatr, xalq baxshichiligining tiklanishi uchun asos manbalar yaratgan edi. Falsafa va axloq, huquqshunoslik va davlat boshqaruvi sohasida o‘nlab risola va maqolalar yaratish bilan birga o‘zbek matbuotining shakllanishida “Hurriyat” gazetasiga muharrirlik qilgan, “Tong” jurnaliga asos solgan edi.

Hurmatli anjuman qatnashchilari, professor Fitrat mashg‘ul bo‘lgan sohalarning ayrimlarinigina men tilga oldim xolos. Qolgan sohalar va asarlari bo‘yicha bugungi anjujanga taklif etilgan olimlar qiziqarli ilmiy ma’ruzalar qiladilar. Men O‘zbekiston Milliy universiteti olimlar jamoasi nomidan barcha anjuman qatnashchilarini yana bir bor qutlayman va Ilmiy anjuman ishiga muvaffaqiyatlar tilayman.

ABDURAUF FITRAT'IN İSLAM TARIHI VE MÜSLÜMAN AILESI ÜZERINE DEĞERLENDIRME ("Muhtasar islam tarihi" ve "Aile" eserleri esasinda)

Prof. Dr. Süleyman DOĞAN
Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, İstanbul-Türkiye
e-posta: sudogan@yildiz.edu.tr

Özet. Abdurauf Fitrat'ın (1886–1938), "Muhtasar İslam Tarihi" ve "Aile" üzerine yazdığı iki eseri üzerine detaylı bir şekilde değerlendirme yapılmıştır. Onun üslubu sade, özlü ve etkilidir. Karmaşık dini kavramları basit örneklerle açıklayarak tarihi materyali okuyucuya yaklaştırmayı başarır. Eser sadece bilgilendirici değil, aynı zamanda eğitici bir kaynak haline gelir. "Muhtasar İslam Tarihi" kitabına İslam'ın kısa tarihi ve İslam'ın özlü tarihi demekte mümkündür. Eser boyutu bakımından kısa olmasına rağmen, içerik bakımından zengin, eğitici ve önemli bir eserdir. İslam tarihini temel düzeyde öğrenmek isteyen okuyucular için kullanışlı bir rehber niteliğindedir ve okuyucuyu bilgi edinmeye ve düşünmeye teşvik eder. Fitrat'ın temel amacı, genç nesle dini bilgiyi sadece rivayet veya geleneksel yorumlar temelinde değil, aynı zamanda tarihselcilik ve bilimsel ilkeler temelinde de aktarmaktır. Bilimsel açıdan bakıldığında, Fitrat'ın görüşleri aile sosyolojisi ve ahlak felsefesi içinde önemli bir kavramsal yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Bireysel seçimi toplumun çıkarlarıyla ilişkilendirerek evliliği sosyal bir kurum olarak güçlendirmeye hizmet eden kriterler sunmaktadır.

Abdurauf Fitrat "Aile" adlı eserinde, İslami değerlere dayalı olarak, eş seçimi konusuna bilimsel bir temelde ışık tutmaktadır. Ona göre, din, ahlak, manevi uyum ve terbiye gibi kriterler, aile mutluluğu ve istikrarının en önemli faktörleridir. Bu görüşler, günümüzde de geçerliliğini korurken, aile kurma kültürünü geliştirmek için önemli bir teorik temel oluşturmaktadır. Abdurauf Fitrat'ın "Aile" adlı eseri, Özbek aydınlanma düşüncesinde aile ve yetiştirme konularını sistematik olarak ele alan önemli kaynaklardan biridir. Yazar bu eserde çocuk yetiştirmeyi üç ana alana ayırır: fiziksel, entelektüel ve ahlaki. Fitrat'a göre bu üç alan birbirine yakından bağlıdır ve hepsi "Kur'an" ve İslami değerlere dayanmalıdır. Fitrat'ın bir diğer önemli yönü de İslam'ı dar bir anlamda değil, aydınlanmayla uyumlu bir şekilde yorumlamasıdır. Yazar Fitrar mezkur her iki eserinde de, tarihsel ve sosyo-aydınlanma bağlamında uyumlu bir şekilde sunulmaktadır. İslam değerleri, her iki eserde de ahlak eğitimi, bilim ve aydınlanma, sosyal adalet ve insan mükemmelliği fikirlerini desteklemenin bir aracı olarak hizmet etmektedir. Bu, Fitrat'ın İslami mirası ile modern eğitim sistemini birleştirme arzusunu doğrulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Fitrat, İslam Tarihi, Aile, Müslüman Aile.*

AN EVALUATION OF ABDURAUF FITRAT'S WORKS ON ISLAMIC ISTORY AND THE MUSLIM FAMILY (Based on his works "A Concise History of Islam" and "Family")

Abstract. This is a detailed evaluation of two works by Abdurauf Fitrat (1886–1938): "A Concise History of Islam" and "Family." His style is simple, concise, and effective. He succeeds in making historical material accessible to the reader by explaining complex religious concepts with simple examples. The work becomes not only an informative but also an educational

resource. "A Concise History of Islam" can also be described as a short history of Islam and a concise history of Islam. Although short in length, it is a rich, educational, and important work in terms of content. It serves as a useful guide for readers who want to learn Islamic history at a basic level and encourages the reader to acquire knowledge and think. Fitrat's main aim is to transmit religious knowledge to the younger generation not only on the basis of narrations or traditional interpretations, but also on the basis of historicism and scientific principles. From a scientific perspective, Fitrat's views can be considered an important conceptual approach within family sociology and moral philosophy. He offers criteria that strengthen marriage as a social institution by linking individual choice to the interests of society. In his work "Family," Abdurauf Fitrat sheds light on the issue of spouse selection on a scientific basis, grounded in Islamic values. According to him, criteria such as religion, morality, spiritual harmony, and upbringing are the most important factors for family happiness and stability.

While these views remain valid today, they form an important theoretical foundation for developing a culture of family formation. Abdurauf Fitrat's "Family" is one of the important sources in Uzbek enlightenment thought that systematically addresses family and upbringing issues. In this work, the author divides child rearing into three main areas: physical, intellectual, and moral. According to Fitrat, these three areas are closely interconnected and all should be based on the Quran and Islamic values. Another important aspect of Fitrat is his interpretation of Islam not in a narrow sense, but in a way that is compatible with enlightenment. This constitutes the fundamental essence of the Jadidism ideology. In both of his aforementioned works, the author Fitrat presents his ideas in a harmonious way within a historical and socio-enlightenment context. In both works, Islamic values serve as a means of supporting the ideas of moral education, science and enlightenment, social justice, and human perfection. This confirms Fitrat's desire to combine the legacy of Islam with the modern education system.

Keywords: *Fitrat, Islamic History, Family, Muslim Family*.

Giriş.

Batı'daki aydınlanma felsefesinin İslâm dünyasına yansıması ve "usûl-i cedîd" adlı eğitim hareketinin etkisiyle ortaya çıkmıştır. XIX. yüzyılın sonlarına kadar Rusya müslümanlarında ilköğretim şehirlerde medrese bünyesinde, köylerde ise camilerin yanında bulunan mekteplerde geleneksel yöntemlerle yürütülerek sadece okuma yazma ve ilmihal bilgisi öğretiliyor, ayrıca Kur'an'dan bazı sûrelerin ezberletilmesiyle yetiniliyordu. "Usûl-i kadîm" denilen bu yönteme karşı çıkarak yerine usûl-i cedîd adıyla Batı'daki eğitim sisteminden etkilenen bir yöntem öneren kişilere Cedîdciler (Batı dillerinde Djadids) ve bunlar vasıtasıyla gelişen akıma da Cedîdcilik (Djadidisme) denilmiştir. Kazan, Kırım, Azerbaycan ve Orta Asya'da yaşanan uyanış hareketleri tarihî-siyasî köklerini Cedîdciliğe dayandırmaktadır.

İlköğretimin ıslahı ve yeni eğitim sisteminin uygulanması düşüncesinin başta gelen temsilcisi Gaspıralı İsmâil Bey'dir (ö. 1914).1883 yılında Kırım'da "Dilde, Fikirde ve İşte Birlik" alt başlığıyla çıkarmaya başladığı *Tercüman* gazetesinde usûl-i cedîdle ilgili fikirlerini dile getiriyor ve ilköğretimdeki sistemi eleştiriyordu. Gaspıralı hedefleri ve ilkeleri doğrultusunda 1884'te Bahçesaray'da usûl-i cedîd mektebini açtı ve yeni yöntemi burada bizzat kendisi uygulamaya çalıştı. Ceditçilik tüm Rusya Müsülmanlarını kapsayan bir hareketti. Buhara'daki ceditçiler kendilerini Yaş Buharalılar olarak tanıttılar. "Yaş" Özbek Türkçesinde

"genç" anlamını verir. Genç Buharalılar derken, üyeleri gençlerden oluşan bir hareket değil, gayesi genç olan bir hareket düşünülmelidir.

Cedidcilik ve Fitrat.

Genelde Türkistan'da, özelde Buhara Emirliği'nde Ceditçilik hareketi 1905 yılından sonra aktifleşti. 1905 yılında Rusya'da gerçekleşen halk ayaklanması sonucunda Çar II.Nikolay Duma (danışmanlar meclisi) oluşturmuş, ülkeye dahil olan halklara sosyal, siyasi, dini ve kültürel bazı haklar tanımış. Bazı kaynaklarda meşrutiyet olarak anılan dönem 28 Şubat 1917 devrimine kadar devam etti. Böylelikle, Rusya müsülmanları milli uyanışa doğru ilerlediler. 18 Haziran 1909'da Buhara ceditçileri "Terbiye-i Etfal" (ÇocukTerbiyesi) hayriye cemiyetini kurdular. Cemiyetin birinci maksadı İstanbul'a öğrenci göndermekti. Osmanlı okullarında müellim olarak yetişmeleri ve Buhara'ya geri dönerek toplumu eğitmeleri beklenmekteydi. İstanbul'a gönderilen ilk grup öğrenciler şunlardı: Osman Hoca, Polat Hocaoğlu, Ata Hocaoğlu, Mahzar Mahzum, Burhan Mahzumoğlu, Mukim Bek ve Abdurrauf Fitrat.

Abdurauf Fitrat (1886–1938), Özbekistan'ın kadim kültür ve sanat şehri olan Buhara'da doğmuştur. Fitrat İstanbul'da İttihat ve Terakki Cemiyeti gibi milliyetçi ve Sırat-ı Müstakim gibi İslamcı çevrelerle yakın ilişki kurdu. 1908 yılında İstanbul'da çıkarılmaya başlanan "Sırat-ı Müstakim" "Din, felsefe, ulûm, hukuk, edebiyat, tarih ve siyasetten ve bilhassa ahval ve şüun-u İslamiyet'ten" söz eden makaleleri içeren haftalık bir dergidir. Bu dergi, II Meşrutiyet'ten sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda yayınlanan süreli yayınlardan en tanınmış dergilerden biriydi. Bu derginin yayın işlerine Mehmed Akif (1873-1936) bakmakta ve kendisinin çevresinde, Rusya'dan sığınanlar, özellikle Tatar müslümanları bulunmaktaydı. "Sırat-ı Müstakim" dergisi okuyucularını eğitim, aile tutumu, İslam ve onun emirlerine uygun bir şekilde yenilenmeye çağırdı.

Fitrat, İstanbul'da yazdığı eserlerini Farşça yazdı. Kendisi Buharalı olduğu ve Buhara halkının genelde Farsça okumaya alışkanlığını göz önünde tutarak, her türlü sınıfın mensuplarına kolay anlaşılmasını istediğinden Farsça yazdı. Ayrıca, Buhara'da asırlardır saray dili olarak kullanılan Farsça bundan sonra da etken olacağını düşünmüş, ileriye dönük hedeflerle Farside yazmayı tercih etmiş olabilir. İstanbul'dan büyük hedeflerle dönen Fitrat ve yol arkadaşları 1924 Özbekistan Sovyet Sosyal Devleti kurulana kadar bir çok konuda yenilikler yapabildi. 1938 yılına kadar yazılan kaynaklarda Fitrat, Çolpan, Behbudi, Evlani gibi önderlerin ismi zikredilerken, aynı kitapların sonraki baskılarında isimlerin hepsi silinmiştir. Böylelikle, toplumun hafizesinden Ceditçilik ve onun azaları uzak tutulmuştur. 4 Ekim 1938'de diğer ceditçiler, aydınlar, bilim adamları, genel olarak söylersek, halkın hür fikirleri kişileri safında Abdurrauf Fitrat da mezarsız, kefansız idam edildi. Böylelikle, zamanının büyük alimı, aydını, Türkistan'ın ilk profesörü tarih sahfalarında kaldı.

Fitrat kendini İslâm dünyasının problemlerine adamış bir fikir adamı idi. Fitrat'a göre İslâm cemiyetinin tekrar güçlenmesi, yaygınlaştırılacak bir eğitim yoluyla ruhî canlanma, çöküş döneminin müessese ve fikirlerini terkedip modern bir devlet ve cemiyet yaratacak siyasî ve içtimaî bir inkılâp gibi ikili bir metotla gerçekleşebilecektir. Ruhî canlanma yabancı hâkimiyetini kırıp bağımsızlığı kazanmak için gereklidir.

Münâẓara adlı eserinde din adamlarını, bilgilerinin yetersizliğinden ve İslâm'ı yanlış takdim etmelerinden dolayı şiddetle tenkit eden Fitrat, İslâm dünyasının zayıflamasından din adamları ile medrese hocalarını sorumlu tutmaktadır. Arapça, Urduca ve Rusça da bilen Fitrat edebî faaliyetlerine Farsça yazarak başlamış, daha sonra milliyetçilik fikirlerinin gelişme

seyrine uygun olarak Türkçe'ye dönmüştür. Türkistan Cedîdcilik hareketinin önde gelen liderlerinden biri olarak temayüz etmiştir.

Abdurauf Fitrat'ın Hikmet dergisinde yayımladığı ilk makalesinden itibaren açıkça görülen temel hedefi, İslam ümmetinin birliği idealine ulaşmaktır. Bu birliği sağlamak için öncelikli araç olarak eğitim reformlarını öneren Fitrat, düşünsel çizgisinde istikrarlı bir duruş sergilemiştir. Ona göre, bu büyük hedefin taşıyıcısı ve uygulayıcısı Müslüman din âlimleri ve entelektüeller olmalıdır.

Fitrat'ın düşünsel dünyası sadece bireysel gözlemlerine değil, dönemin önemli basın organlarından Sırat-ı Müstakim ve Hikmet gibi dergilere dayanan yoğun bir fikri etkileşim sürecine de yaslanmaktadır. İstanbul'daki entelektüel atmosferin, reformcu ve modernleşmeci düşüncelerle yoğrulmuş yapısı, Fitrat'ın zihinsel gelişiminde belirleyici bir rol oynamıştır. 1910'lu yılların başında şekillenen bu entelektüel çerçeve, onun sonraki yazılarında da derin izler bırakmıştır.

Cehalet, Fitrat'ın düşüncesinde Müslüman toplumların temel düşmanı olarak tanımlanır. Ona göre İslam dünyasının bugün karşı karşıya olduğu geri kalmışlık ve dış egemenlik durumu, büyük ölçüde modern ilimlerin ihmal edilmesi ve aklın ikinci plana itilmesiyle ilgilidir. Dolayısıyla, kurtuluşun yolu bilgiye, akla ve sağduyuya dayalı bir dirilişten geçmektedir. Bu süreçte, Müslüman din adamları halk kitlelerine doğru yolu göstermeli ve onları bu bilinçle harekete geçirmelidir.

Fitrat'ın çözüm önerisi üç temel unsur üzerine kuruludur: yeni usul okullarının yaygınlaştırılması, Müslüman basının(ahbaratın) güçlendirilmesi ve Osmanlı sultanının önderliğinde ümmetin birleştirilmesi. Fitrat, gelenekle modernliğin sentezine dayalı bir İslamcı aydın tipi olarak, Müslümanların sadece fikri uyanışlarını değil, siyasal örgütlenmelerini de hayal etmiş; bu uğurda din âlimlerine öncülük rolü yüklemiştir. Onun idealleri, dönemin reformcu İslamcılığını anlamak açısından önemli bir entelektüel örnek oluşturmaktadır.

Sade ve etkileyici üslup.

Cedid hareketinin önde gelen temsilcilerinden Abdurauf Fitrat, sadece edebiyat alanında değil, tarih, din ve aydınlanma alanlarında da önemli eserler ortaya koymuştur. "Muhtasar İslam Tarihi" adlı eseri, İslam tarihini özlü, anlaşılır ve aydınlatıcı bir üslupla aydınlatmayı amaçlamakta olup, özellikle gençler olmak üzere geniş bir okuyucu kitlesine hitap etmektedir.

Muhtasar kelimesini kısaca izah etmekte fayda vardır. Sözlükte "bel" mânasındaki hasr kökünün "iftiâl" kalıbından türemiş bir sıfatlan muhtasar "kısaltılmış, özetlenmiş" demektir. Kelime, hacimli bir eserin özetlenmiş şekli için olduğu gibi bir konunun ana hatlarıyla kısaca yazılmış şekli için de kullanılmıştır (*Lisânü'l-ʿArab*, "ḫṣr" md.; *Kāmus Tercümesi*, II, 294-295). Muhtasar ile (ihtisâr) mûcez (îcâz), ayrıca mülahhas (telhîs), hulâsa, mühezzeb (tehzîb), muhtâr (ihtiyâr), müntekā (intikā), müntehab (intihâb) ve mücerred (tecrîd) kelimeleri arasında anlam benzerliği bulunmakla birlikte bazı farklar da mevcuttur. Muhtasarda bir eserin kısaltılması, mülahhasta özetlenmesi temel düşüncedir. Muhtasarlar, çeşitli dönemlerde ilgi görmüş hacimli kitapların kullanımı sırasında ortaya çıkan zorlukların yaşandığı bir devreden sonra bu zorlukları giderici özetlerin meydana getirilmesi ihtiyacından doğmuştur.

Fitrat'ın kaleme aldığı "Muhtasar İslam Tarihi" eserinin en önemli yönlerinden biri, İslam tarihini sade ve akıcı bir dille anlatmasıdır. Fitrat, karmaşık tarihi süreçleri aşırı ayrıntılara girmeden, zengin bir anlamda ifade etmeyi başarmıştır. İslam'ın ortaya çıkışını, Hz.

Muhammed'in (sav) hayatını ve çalışmalarını, ilk halifelik dönemini ve İslam medeniyetinin oluşum aşamalarını tutarlı bir şekilde ele almaktadır.

Eserin bir diğer olumlu yönü ise eğitimsel yönelimidir. Fitrat, tarihi sadece olayların bir dizisi olarak değil, örnekler ve dersler kaynağı olarak yorumlamaktadır. Okuyucuyu geçmişten sonuçlar çıkarmaya ve dini değerleri bilinçli bir şekilde anlamaya teşvik etmektedir. Bu yön, özellikle bilim ve aydınlanmayı ilerlemenin ana faktörü olarak gösteren Cedidizm fikirleriyle tutarlıdır.

Aynı zamanda, eserde bazı genellemeler de gözlemlenmektedir. Eser "Muhtasar" bir şekilde yani hülasa edilerek özetlenir bir biçimde yazıldığı için, bazı tarihi olaylar derinlemesine analiz edilmemiş, genel bir biçimde sunulmuştur. Derinlemesine bilimsel araştırma arayan bir okuyucu için bu yön bir ölçüde dezavantaj olarak görülebilir. Bununla birlikte, eserin geniş bir kitleye yönelik olduğu düşünüldüğünde, bu şekilde bir yazım tabi olsa gerekir.

Fitrat'ın üslubu sade, özlü ve etkilidir. Karmaşık dini kavramları basit örneklerle açıklayarak tarihi materyali okuyucuya yaklaştırmayı başarır. Eser sadece bilgilendirici değil, aynı zamanda eğitici bir kaynak haline gelir.

"Muhtasar İslam Tarihi", kısa boyutuna rağmen içerik bakımından zengin, eğitici ve önemli bir eserdir. İslam tarihini temel düzeyde öğrenmek isteyen okuyucular için kullanışlı bir rehber niteliğindedir ve okuyucuyu bilgi edinmeye ve düşünmeye teşvik eder. Fitrat'ın temel amacı, genç nesle dini bilgiyi sadece rivayet veya geleneksel yorumlar temelinde değil, aynı zamanda tarihselcilik ve bilimsel ilkeler temelinde de aktarmaktır.

Eseri özellikle medrese ortamı için yazıldığını göstermektedir . İslam'ın ortaya çıkışını, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) hayatını ve çalışmalarını, ilk halifelik dönemini ve İslam'ın yayılmasını kısa, özlü ve açık ifadelerle ele almaktadır. Fitrat, tarihi olayları anlatırken gereksiz ayrıntılardan kaçınır ve ana gerçekleri ve özlerini ortaya koymaya odaklanır. Bu, öğrencilerin karmaşık tarihi süreçleri hızlı ve etkili bir şekilde kavramalarını sağlar.

"Muhtasar İslam Tarihi"nin bir diğer önemli yönü de, dini bilginin yanı sıra aydınlanmış ruhun önceliğidir. Fitrat, İslam tarihini anlatırken, onu sadece geçmiş olaylar dizisi olarak değil, aynı zamanda ahlaki ve eğitici derslerin kaynağı olarak da yorumlar. Eser, İslam medeniyetinin bilim, kültür ve sosyal hayattaki rolünü vurgular. Yazar bu sayede okuyucunun sadece dini bilgi değil, aynı zamanda geniş bir dünya görüşü ve eleştirel düşünme becerileri de oluşturmayı amaçlar.

Fitrat'ın bu eseri, Cedidizm fikirleriyle de yakından ilişkilidir. Cedidler, eski moda eğitim sistemini reforme etmeyi ve modern bilimsel ve pedagojik başarılarla zenginleştirmeyi savunmuşlardır. "Muhtasar İslam Tarihi" bu ihtiyaçtan doğmuş ve geleneksel dini eğitimi yeni bir şekilde geliştirmeye hizmet etmiştir. Eserin sade dili, açık yapısı ve bilimsel yaklaşımı, onu medrese öğrencileri için kullanışlı bir ders kitabı haline getirmiştir.

"Muhtasar İslam Tarihi", sadece İslam tarihinin kısa bir anlatımı değil, aynı zamanda eğitim ve maneviyat eğitimi için de önemli bir araçtır. Medrese eğitiminde yeni bir aşama başlatan ve dini bilgiyi modern düşünceyle uyumlu hale getirmeye hizmet eden bir eser olarak değer görmektedir.

Abdurauf Fitrat'ın "Muhtasar İslam Tarihi" adlı eseri, yalnızca İslam tarihine dair özlü bir rehber olmakla kalmayıp, yazarın tarihsel olaylara eleştirel ve tarafsız yaklaşımını yansıtan

önemli bir bilimsel kaynaktır. Fitrat'ın objektif düşünceye sahip bir bilim insanı olarak konumu, özellikle Emevi ve Abbasi halifelerinin faaliyetlerini ele aldığı bölümde açıkça görülmektedir.

Fitrat, bu hanedanların yöneticilerini tanımlarken, onları yalnızca dini liderler olarak idealize etmekten kaçınır. Aksine, bazı halifelerin iktidarı pekiştirmek için şiddet, siyasi entrika ve mali baskı kullanmalarını açıkça eleştirir. Özellikle, eser Emevi döneminde iktidarın kalıtsal doğasını ve siyasi rakiplere karşı sert önlemlerin kullanılmasını eleştirir. Fitrat, bazı halifelerin "paranın gücüyle hareket ettiklerini", yani devlet yönetiminde adalet kriterlerini terk edip maddi çıkarları önceliklendirdiklerini belirtir. Bu, yazarın tarihsel süreçlere yaklaşımının idealist değil, gerçekçi olduğunu gösterir.

Cedidcilik.

Fitrat, Abbasi dönemini analiz ederken de ikili bir yaklaşım kullanmaktadır. Bir yandan bu dönemde bilimin, kültürün ve tercüme hareketinin gelişimini kabul ederken, diğer yandan bazı halifelerin savurganlığını, iç çatışmalarını ve kanlı savaşlarını sert bir şekilde eleştirmektedir. Örneğin, bazı yöneticilerin rakiplerini ortadan kaldırmak için kullandıkları acımasız yöntemlerden bahsetmekte ve bu tür politikaların İslami adalet ilkelerine aykırı olduğunu belirtmektedir.

Eserdeki bu örnekler, Fitrat'ın tarihi şahsiyetleri mutlak anlamda "kutsal" veya "kusursuz" olarak değil, karmaşık sosyo-politik koşullar altında faaliyet gösteren insanlar olarak gördüğünü göstermektedir. Yazar, Hz. Muhammed (s.a.v.) dönemindeki adalet, eşitlik ve ahlaki saflık ilkelerini daha sonraki yöneticilerin faaliyetleriyle karşılaştırarak tarihsel farklılıkları ortaya koymaktadır. Bu sayede yazar, okuyucuyu/öğrenciyi eleştirel düşünme yeteneği kazandırmayı ve tarihi olayları bağımsız olarak değerlendirme becerisini geliştirmeyi amaçlamaktadır.

Fitrat'ın bu yaklaşımı, Cedidizm ve Aydınlanma fikirleriyle uyumludur. Cedidistler, tarihi mitlerden ve idealizasyondan arındırarak yeni bir yorumlamayı savundular. Bu açıdan bakıldığında, "Muhtasar İslam Tarihi", dini tarihi bilimsel bir temelde yeniden incelemeyi ve modern düşünceyle uyumlu hale getirmeyi amaçlayan önemli bir eserdir.

Fitrat'ın Ummevi ve Abbasi halifelerine dair eleştirel değerlendirmeleri, onun objektif ve bağımsız düşünceli bir bilim insanı olduğunu doğrulamaktadır. Tarihi, tek taraflı yüceltme veya kınamadan uzak, olgulara ve gözlemlere dayanarak ele almaktadır. Bu nedenle, "Muhtasar İslam Tarihi" sadece bir ders kitabı olarak değil, aynı zamanda tarihsel düşünceyi şekillendiren önemli bir bilimsel çalışma olarak da değer görmektedir.

Aile.

Fitrat, "Aile" eserinde aileyi toplumun en önemli birimi olarak yorumlar. Ona göre, sağlıklı bir toplum her şeyden önce sağlıklı bir aileyle başlar. Bu görüş doğrudan İslami öğretilere dayanmaktadır, çünkü İslam'da aile kutsal bir kurum olarak kabul edilir. Bu bakış açısına dayanarak Fitrat, karı koca ilişkisi, çocuk yetiştirme ve aile yönetimi konularında Kur'an ve hadislerle uyumlu kriterler ortaya koymaktadır.

Eserde İslam ruhu, her şeyden önce ahlaki konularda açıkça görülmektedir. Fitrat, dürüstlük, saflık, sabır ve iyilik gibi nitelikler temelinde bir insanın eğitilmesinin gerekliliğini vurgular. Bu nitelikler, İslam ahlakının temel direkleridir. Özellikle kadınların ailedeki rolüne büyük önem verir. Fitrat, kadını sadece bir ev hanımı olarak değil, aynı zamanda gelecek neslin yetiştiricisi olarak da görür. Bu görüş, İslam ruhuyla da uyumludur ve annenin statüsüne verilen yüksek değerle ilişkilidir.

Ayrıca eser, evlilik konusuna da özel bir önem vermektedir. Fitrat, evliliği sadece toplumsal bir anlaşma olarak değil, aynı zamanda kutsal bir ahit olarak da yorumlamaktadır. Bu yön, evliliğin Allah karşısında bir sorumluluk olarak anlaşıldığı İslami görüşlerle de doğrudan ilişkilidir. Bu nedenle yazar, aileyi yok eden faktörleri -cehalet, maneviyat eksikliği ve sorumsuzluk- şiddetle eleştirmektedir.

Abdurauf Fitrat'ın "Aile" adlı eseri, aile kurma meselesini sadece sosyal değil, aynı zamanda dini-normatif bir bakış açısıyla da açıklıyor. Yazar, evlenmenin gerekli olduğu bir durumda ne tür bir eş seçilmesi gerektiği konusundaki görüşlerini doğrudan "Kur'an" ve hadislerin ruhuna dayandırıyor. Bu yaklaşım, Fitrat'ın aile kurumunu İslami değerler temelinde güçlendirmeyi amaçladığını gösteriyor.

Evliliğin sadece bir sosyal sözleşme değil, manevi ve ahlaki sorumluluklar taşıyan kutsal bir bağ olduğunu savunmaktadır. Bu nedenle, zenginlik, soy veya güzellik gibi dışsal faktörler eş seçiminde belirleyici kriterler olamaz. İslam kaynaklarında verilen kriterlere dayanarak, kadının dini, ahlakı ve terbiyesinin öncelikli olarak dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu görüş, kadının dört şey için evlendirildiğini belirten ünlü hadislerde de ifade edilmektedir: zenginlik, soy, güzellik ve din; ancak dini ve ahlaki erdemler en önemlisidir.

Kadın'nın rolü.

Fitrat bu ilkeyi genişleterek, dindar ve ahlaklı bir kadının ailenin gücündeki en önemli faktör olduğunu bilimsel olarak kanıtlamaya çalışır. Ona göre, böyle bir kadın sadece kocasına sadık olmakla kalmaz, aynı zamanda çocukların yetiştirilmesinde de belirleyici bir rol oynar. Çünkü aile bir yetiştirme yeridir ve burada oluşan değerler toplumun gelecekteki imajını belirler. Dolayısıyla, doğru eş seçimiyle sağlıklı bir toplum inşa etmek mümkündür.

Fitrat, aile kurmada entelektüel ve manevi uyumluluk konusuna da özel önem vermektedir. Ona göre, eşler arasında dünya görüşü, yetiştirme tarzı ve hedefler konusunda uyum yoksa, aile içinde çatışmalar kaçınılmazdır. Bu yön İslam görüşleriyle de uyumludur ve uyumluluk kavramı evlilikte önemli bir rol oynar. Fitrat bu kavramı modern bir yorumla zenginleştirerek, sosyal istikrarın bir faktörü olarak göstermektedir.

Yazar, yanlış seçimlerin sonuçlarını da eleştirel bir şekilde inceler. Evliliğin maddi kazanç veya dış faktörler üzerine kurulması durumunda, böyle bir ailenin uzun süre dayanamayacağı ve sevgi eksikliği yaşayabileceği konusunda uyarır. Bu durum sadece çifti değil, çocukların ruh sağlığını da olumsuz etkilediğini belirtir.

Bilimsel açıdan bakıldığında, Fitrat'ın görüşleri aile sosyolojisi ve ahlak felsefesi içinde önemli bir kavramsal yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Bireysel seçimi toplumun çıkarlarıyla ilişkilendirerek evliliği sosyal bir kurum olarak güçlendirmeye hizmet eden kriterler sunmaktadır.

Abdurauf Fitrat "Aile" adlı eserinde, İslami değerlere dayalı olarak, eş seçimi konusuna bilimsel bir temelde ışık tutmaktadır. Ona göre, din, ahlak, manevi uyum ve terbiye gibi kriterler, aile mutluluğu ve istikrarının en önemli faktörleridir. Bu görüşler, günümüzde de geçerliliğini korurken, aile kurma kültürünü geliştirmek için önemli bir teorik temel oluşturmaktadır.

Abdurauf Fitrat'ın "Aile" adlı eseri, Özbek aydınlanma düşüncesinde aile ve yetiştirme konularını sistematik olarak ele alan önemli kaynaklardan biridir. Yazar bu eserde çocuk yetiştirmeyi üç ana alana ayırır: fiziksel, entelektüel ve ahlaki. Fitrat'a göre bu üç alan birbirine yakından bağlıdır ve hepsi "Kur'an" ve İslami değerlere dayanmalıdır.

Beden Eğitimi.

Beden eğitimine değinen Fitrat, sağlıklı bir bedenin sağlıklı bir toplumun temeli olduğunu vurgular. Çocuğa küçük yaşlardan itibaren temiz, disiplinli ve çalışkan olmayı öğretmenin gerekliliğini vurgular. Bu fikirler İslam kaynaklarında da sağlam bir şekilde kök salmıştır: temizlik, dürüstlük ve sağlıklı bir yaşam tarzı dinin önemli şartlarıdır. Örneğin, abdest, hijyen ve dengeli beslenme gibi kurallar çocuğun fiziksel sağlığına hizmet eder. Bu yönleri göz önünde bulunduran Fitrat, beden eğitiminin dini kriterlerle uyumlu bir şekilde yürütülmesini tavsiye eder.

İkinci yön olan entelektüel eğitim, Fitrat'ın görüşlerinde özellikle önemlidir. O, bilgi edinmeyi her Müslüman için bir yükümlülük olarak görür ve bu fikrini İslami kaynaklarla gerekçelendirir. Bilgiye çağıran ayetler ve hadisler, çocuğun düşünce yapısını şekillendirmede önemli bir rol oynar. Fitrat'a göre, bir çocuk sadece dini değil, aynı zamanda seküler bilgi de edinmelidir, çünkü gerçek gelişim bilgiyle ilişkilidir. Entelektüel eğitim yoluyla, çocuk bağımsız düşünmeye, gerçeği anlamaya ve topluma aktif olarak katılmaya hazırlanır.

Üçüncü ve en önemli yön olan ahlak eğitimi, Fitrat'ın yorumunda eğitimin merkez noktasıdır. O, çocuğun ahlakını, dürüstlüğünü, doğruluğunu ve başkalarına saygısını temel kriterler olarak görür. Bu yönler doğrudan İslam ahlak sistemiyle ilişkilidir. Örneğin, Kur'an, anne babaya saygı, yalan söylemekten kaçınma ve adil olma gibi birçok ahlaki gereklilik ortaya koymaktadır. Fitrat, bu değerlere dayanarak, ahlak eğitimi olmadan toplumun geleceğinin olmadığını öğretir.

Fitrat, sadece kendi dönemi için değil, modern toplum için de geçerli olan mükemmel bir eğitim modeli sunmaktadır. Fitrat'ın görüşleri, sağlıklı, eğitimli ve yüksek ahlaklı bir nesil yetiştirmenin, herhangi bir toplumun gelişmesi için en önemli koşul olduğunu göstermektedir.

Abdurauf Fitrat, "Aile" eserinde, aile mutluluğu ve istikrarını sağlamanın en önemli faktörü olarak İslami kanunlara uymanın gerekliliğini ortaya koymaktadır. Fitrat'ın bu görüşü tesadüfi değil, yaşadığı dönemin Müslüman toplumundaki manevi kriz ve aile sorunlarının derinlemesine gözlemlenmesi sonucu ortaya çıkan bilimsel bir sonuçtur.

Fitrat'ın yorumuna göre, İslam sadece bir ibadet sistemi değil, aynı zamanda insan hayatının tüm alanlarını düzenleyen mükemmel bir sosyo-normatif sistemdir. Özellikle aile konusunda, Kur'an ve Hadis yoluyla açık kurallar belirlenmiştir. Evliliğin kutsallığı, karı koca arasındaki hak ve yükümlülükler, çocuk yetiştirme ve anne babaya saygı gibi konular İslam'da ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Fitrat, aile ortamında sorunların bu kurallara uyulmaması nedeniyle ortaya çıktığını savunmaktadır.

Yazar, aile mutluluğunun ilk şartları olarak adalet ve karşılıklı saygı ilkelerine işaret etmektedir. İslam öğretilerine göre, erkek ve kadın birbirlerinden sorumludur ve her iki tarafın hakları da korunmaktadır. Fitrat, bu dengenin bozulması durumunda -yani baskı, kayıtsızlık veya sorumsuzluk hakim olursa- ailenin güçlü olamayacağını vurgulamaktadır. Bu nedenle, İslam kanunları ve düzenlemeleri bu dengeyi korumaya hizmet eder. Dürüstlük, sabır, şükran ve iyilik gibi İslami değerler, aile içinde olumlu bir atmosfer yaratır. Bu değerler hayata geçirildiğinde, aile içindeki güven ve uyum güçlenir.

Kadın-Erkek ilişkileri!

Akademik bir bakış açısıyla, Fitrat'ın görüşleri normatif-etik bir model olarak yorumlanabilir. Yani, aile istikrarını sağlayan ve bu sistemi İslam hukukuna dayandıran bir

değerler sistemi önermektedir. Bu yaklaşım, zamanında sosyal reform fikirlerini savunan Cedid hareketinin önemli bir parçasıydı.

Abdurauf Fitrat'ın "Aile" eseri, yalnızca sosyo-aydınlanma değil, aynı zamanda dini-ahlaki bir temele de sahip önemli risalelerden biridir. Yazar, fikirlerini desteklemek için İslami kaynaklara, özellikle de Kur'an ayetlerine başvurmaktadır. Bu sayede, ortaya koyduğu fikirlerin yalnızca modern değil, aynı zamanda dini açıdan da doğru olduğunu göstermeyi amaçlamaktadır.

Aile kurma konusunda erkek ve kadın arasındaki ilişkiye ışık tutmak için Kur'an ayetlerine başvurmaktadır. Özellikle, ailenin sevgi ve uyum temelinde kurulması gerektiğini vurgulayarak Kur'an'ın içeriğine atıfta bulunur. Bu ayet şöyle der: "O, sizin için kendi aranızdan eşler yarattı ve aranıza sevgi ve merhamet koydu." Bu ayeti zikrederek Fitrat, ailenin sadece dışsal menfaatler veya yükümlülükler temelinde değil, aynı zamanda içsel manevi uyum ve sevgi temelinde kurulmasının gerekliliğini savunmaktadır.

Yazar, kadın hakları konusuna da değinerek, Kur'an'a dayanarak erkekler ve kadınlar arasındaki adalet ve sorumluluk ilkelerini açıklıyor. Kur'an'ın içeriğini hatırlatarak, kadınlara iyi davranmanın ve onlara karşı ayrımcılık yapmamanın gerekliliğini vurguluyor. Fitrat, kadınlara saygı göstermenin sadece insani bir görev değil, aynı zamanda dini bir gereklilik olduğuna inanıyor.

Ayrıca Fitrat, evlilik konusunda ebeveynlerin zorlayıcı rolünü eleştirerek, Kur'an'ın insan özgür seçiminin önemini vurgladığını belirtiyor. Evliliğin gönüllülük esasına dayalı dini gerekçelerini güçlendiriyor ve zorla kurulan ailelerin sürdürülebilir olmadığını vurguluyor.

Fitrat'ın bir diğer önemli yönü de israfı kınamak için Kur'an ayetlerine dayanmasıdır. Örneğin, Kur'an'a göre israf edenler "şeytanların kardeşleri" olarak adlandırılır. Yazar bu ayet aracılığıyla, gösterişli düğünlerin ve aşırı harcamaların da dinsel olarak kınandığını göstermektedir.

Abdurauf Fitrat, "Aile" eserinde fikirlerini desteklemek için Kur'an ayetlerinden etkili bir şekilde yararlanmaktadır. Bu, eserin etkisini artırır ve içindeki fikirlerin sadece sosyal değil, aynı zamanda dini açıdan da sağlam olduğunu gösterir. Fitrat'ın bu yaklaşımı, okuyucuyu daha derinlemesine gözlem yapmaya teşvik eder ve sağlıklı, manevi olarak olgun bir aile kurmanın gerekliliğini bir kez daha teyit eder.

Abdurauf Fitrat'ın "Aile" eseri, kendi döneminin Müslüman toplumunun manevi krizini ortaya koymayı amaçlayan en derin analitik incelemelerden biridir. Yazar bu eserde sadece ailenin sorunlarını değil, daha geniş anlamda tüm İslam dünyasının gerilemesinin nedenlerini de açıklamaya çalışır. Fitrat'a göre, Müslüman toplumunun zayıflamasının temel nedeni, İslam'ın özgün değerlerinden uzaklaşılmasıdır.

Fitrat, görüşlerinde İslam'ın aile ilişkileri de dahil olmak üzere insan hayatının tüm yönlerini düzenleyen mükemmel bir sistem olduğunu vurgular. Ancak gözlemlerine göre, zamanındaki birçok Müslüman Kur'an ve Hadis'te belirtilen ahlaki ve normatif kurallara uymamıştır. Sonuç olarak, aile ortamında nezaketin yerini kayıtsızlık, adaletin yerini adaletsizlik ve saygının yerini ayrımcılık almaya başlamıştır. Fitrat, erkeklerin sorumluluklarını unutmalarını ve kadınlara haksızlık etmelerini, kadınların ise aydınlanmadan yetiştirilmelerini toplumun en büyük sorunlarından biri olarak tanımlar. Ona göre, aile İslami adalet ve terbiye temelinde kurulmazsa, böyle bir toplumun geleceği tehlikede olacaktır. Bu durumu "yıkıma yaklaşmak" olarak tanımlar. Yazar, bu durumun temel nedeninin dış düşmanlardan ziyade içsel

zayıflık -yani cehalet, sapkınlık ve yanlış gelenekler- olduğunu savunmaktadır. Fitrat ayrıca aile kurma sürecinde İslami kriterlerin ihlal edilmesini de eleştirir. Evliliğin kutsallığının unutulduğunu ve çoğu zaman maddi kazanç, sosyal statü veya yükümlülük temelinde yapıldığını belirtir. Bunun ailenin gücünü zayıflattığını ve çocukların yetiştirilmesini olumsuz etkilediğini ifade eder.

Abdurauf Fitrat, "Aile" eserinde, İslami değerlerden uzaklaşmış aile ortamını eleştirerek toplumu uyarıyor. Ona göre, gerçek ilerleme ve istikrar ancak asıl İslami prensiplere dönülerek ve aile kurumu sağlam bir temele oturtularak mümkün olabilir. Fitrat'ın bu düşünceleri bugün de geçerliliğini koruyarak, aile ve toplum hayatında manevi ölçütlerin önemini bir kez daha hatırlatıyor.

Sonuç.

Abdurauf Fitrat'ın "İslam'ın Kısa Tarihi" ve "Aile" adlı eserleri içerik olarak farklı olsa da, dini motifler temelinde incelendiğinde bazı ortak noktalar ortaya çıkmaktadır. Her iki eser de yazarın İslam değerlerine dayalı olarak toplumun manevi ve ahlaki reformu fikrini göstermektedir.

Öncelikle, her iki risalede de İslam, insan mükemmelliği ve toplumsal gelişmenin temel ölçütü olarak yorumlanmaktadır. "İslam'ın Kısa Tarihi" adlı eser, İslam'ın ortaya çıkışını, gelişimini ve toplumsal hayata etkisini tarihsel-gerçekçi bir temelde ele alırken, "Aile" risalesinde bu dini ilkeler, mikro-toplumsal bir birim olan aile örneği üzerinden pratik olarak ifade edilmektedir. Dolayısıyla Fitrat, dini değerleri sadece teorik olarak değil, aynı zamanda pratik yaşam için bir ölçüt olarak da yorumlamaktadır.

İkinci olarak, her iki eserde de ahlaki saflık ve terbiye konusu merkezi bir yer tutmaktadır. "İslam'ın Kısa Tarihi"nde, peygamberlerin faaliyetleri ve sahabelerin yaşamları aracılığıyla ahlaki ideal imgeleri yaratılmaktadır. "Aile"de ise dürüstlük, sabır ve iyilik gibi İslami erdemler, ebeveyn-çocuk ve eş ilişkileri çerçevesinde teşvik edilmektedir. Bu yön, Fitrat'ın dini motifleri didaktik bir araç olarak kullandığını göstermektedir.

Üçüncüsü, her iki risalede de bilgi ve aydınlanmaya verilen önem, dini bir motif olarak özellikle önemlidir. Yazar, İslam tarihini anlatırken, Müslüman toplumunda bilimin gelişiminin rolünü vurgular. "Aile"de ise, çocuk yetiştirmede bilgi edinmenin gerekliliği ve cehaletin zararlı sonuçları dini temeller üzerinde açıklanır. Fitrat bu şekilde aydınlanma fikrini İslami değerlerle uyumlu hale getirir.

Dördüncüsü, sosyal adalet ve sorumluluk meselesi de ortak bir motiftir. "İslam'ın Kısa Tarihi" İslam'ın ilk dönemlerindeki adil bir toplum modelini anlatırken, "Aile" ise her üyenin görevini yerine getirmesiyle küçük bir sosyal sistemde adaletin kurulması fikrini ortaya koymaktadır. Bu yaklaşım, Fitrat'ın toplumu yeniden şekillendirme çabalarının aileden başlaması gerektiğini öne sürmektedir.

Yazar Fıtrar mezkur her iki eserinde de, tarihsel ve sosyo-aydınlanma bağlamında uyumlu bir şekilde sunulmaktadır. İslam değerleri, her iki eserde de ahlak eğitimi, bilim ve aydınlanma, sosyal adalet ve insan mükemmelliği fikirlerini desteklemenin bir aracı olarak hizmet etmektedir. Bu, Fitrat'ın İslami mirası ile modern eğitim sistemini birleştirme arzusunu doğrulamaktadır. Fitrat'ın bir diğer önemli yönü de İslam'ı dar bir anlamda değil, aydınlanmayla uyumlu bir şekilde yorumlamasıdır. Yani, dini değerleri modern bilgi ve ilerlemeyle karşı karşıya getirmez, aksine onları tamamlayıcı unsurlar olarak sunar. Bu durum aslı itibariyle, Cedidcilik düşüncesinin temel özünü oluşturur.

Kaynakça

1. Fitrat, A.(2006). Aile Risalesi. Seçilmiş eserler.4 cilt. Taşkent Maneviyet Yayınevi, Özbekistan. 214-317 sayfalar. Yayına Hazırlayan H.Baltabayev

2. Fitrat A. (2004). Muhtasar İslam Tarihi. Taşkent Yeni Yüzyıl Nesli Yayınevi, Özbekistan, Önsöz Müellifi ve Çevirirmci H. Baltabayev. Yayına Hazırlayan: Asrar Semet.

3. Zeki Velidi Togan, Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi (İstanbul 1942-47), İstanbul 1981, bk. Fihrist.

4. Baymirza Hayıt, Türkistan-Rusya ile Çin Arasında (trc. Abdülkadir Sadak), İstanbul 1975.

5. "Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslâmlığın Bazı Meseleleri", Türkistan, sy. 3, İstanbul 1987. Bennigsen – Ch. Lemercier-Quelquejay, Step'te Ezan Sesleri (trc. Nezih Uzel), İstanbul 1981, s. 55, 131, 193.

6. S.A.Zenkovsky, Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık (trc. İzzet Kantemir), İstanbul 1983, tür.yer.

7. H.Carrère D'Encausse, "Fiṭrat", EI^2 (İng.), II, 932-933.

8. Taha Akyol, "Cedîdcilik", DİA, VII, 213.

9. Mirza Bala, Azerbaycan Millî Hareketi, Berlin 1938.

10. Hüseyin Baykara, Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri, Ankara 1966, s. 57-59, 129 vd.

11. Zeki Velidi Togan, Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul 1942-47 ⟶ İstanbul 1981, s. 551-560, 568-571.

12. Abdullah Battal Taymas, Kazan Türkleri, Ankara 1966, s. 160-166, 210-213.

13. "Türk Dünyasında Usul-i Cedit Hareketi", TK, II/18 (1964), s. 119-125.

14. Hélène Carrère d'Encausse, "Social and Political Reform", Central Asia a Century of Russian Rule (ed. Edward Allworth), New York-London 1967, s. 189-207.

a. Bennigsen – Ch. Lemercier-Quelquejay, L'islam en union soviétique, Paris 1968, s. 38-57, 122-123.

15. Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul 1979, s. 208-209.

16. Nadir Devlet, Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917), Ankara 1985, s. 8-40, ayrıca bk. tür.yer.

17. İsmail Bey (Gaspıralı), Ankara 1988, s. 9-14, 54-72.

18. Baymirza Hayit, Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslâmın Bazı Meseleleri, İstanbul 1987, s. 80-90.

19. İhsan Ilgar, Rusya Birinci Müslüman Kongresi, İstanbul 1988, tür.yer.

20. Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Ankara 1990, s. 495 vd.

21. Ayhan Göksan, "Gaspıralı İsmail Bey ve Usulüceditçiliği", TK, II/18 (1964), s. 126-129.

22. Ahmet Caferoğlu, "Azerbaycanda Maarif Hareketleri", a.e., s. 130-136.

23. İbrahim Yarkın, "Türkistan'ın Eğitim ve Kültür İşlerine Bir Bakış", a.e., s. 137-145.

24. "Türkistan'ın Cedidci Devri Simalarından İdealist Öğretmen ve Teşkilatçı İşan Hoca Hanî", a.e., V/58 (1967), s. 773-777.